

לחקור, לשתף, להשיב טובה: הדדיות בקשר בין מדע לחברה

אורנה בלומן¹

במעשה השקתו של כתב העת המדעי הנוכחי, ניכר מאמץ מצד עורכיו-מייסדיו לחבר בין האקדמיה לציבור הרחב, על ידי חשיפה של המחקר שמבצעים חוקרים בקהילה המדעית והנגשתו לציבור הרחב. מטבע הדברים כתב עת מדגיש רק היבטים מסוימים של העבודה המדעית בתחום מסוים, ואינו עוסק במכלול המדעי הרחב. כך למשל, כתב עת זה יביא לקוראיו מחקר מתחומי השקעת יתר בעבודה, הגדרת טיב הטיפול הרפואי הניתן בשירותי הבריאות, למידה והערכת ידע בארגונים, והתנהגות לא הולמת בין עמיתים, ומאמרים המתארים תוכניות ארגוניות ומבוססים על ניסיונם הארגוני של הכותבים. מעבר להנגשת הידע, הוא גם מהווה ניסיון לטייב את החיבור הזה, בין עולם המחקר לציבור הרחב יותר, בראש ובראשונה מעצם העובדה שהוא מהווה במה הנשלטת על-ידי השפה העברית. במאמר זה מטרתו לתאר את הקשר המתקיים בין הקהילה המדעית לציבור הרחב, להאיר את יחסי הגומלין ביניהם, תוך הדגשת קיומה של תלות הדדית, זאת בעיקר ביחס לנושאים העולים במחקר חברתי. במיוחד אתייחס לסוגיה של שיתוף הציבור, לרבידיו השונים, בפירות המחקר המדעי, ואראה כיצד כתב עת כמו זה תורם לקשר.

יצרנים של ידע מדעי

מחקר הוא פעילות יצירתית הנעשית בצורה **שיטתית** שמטרתה **להרחיב את הידע** אודות אנשים, תרבות וחברה, וכן לקדם שימוש **יישומי** בידע. המטרה הראשונית של מחקר בסיסי היא לתעד, לגלות, לפרש ולפתח את הידע האנושי. הידע המדעי הוא רב, ונחלק בין תחומי דעת שונים, שבכל אחד מהם נגשים לחקירה מדעית מתוך נקודות מוצא שונות, המעוגנות בתפיסה פילוסופית רחבה של מקומנו בעולם. נקודות המוצא האלה מתייחסות לאופן בו אנו, כבני אנוש החולקים מערך משותף של תכונות וכישורים, מסוגלים להבין את המציאות בה אנו מתקיימים: כיצד אנחנו מגדירים את המציאות שאנו חיים בתוכה, וכיצד אנחנו יודעים שיש ברשותנו ידע (להבדיל למשל מאמונה) "אמיתי" ונכון. חשוב להיות מודעים לכך שמחקר נעשה על-ידי אנשים (חוקרים) והוא חוקר אנשים ואת הסביבה, החברתית והפיזית, בה אנשים מתקיימים. הדבר נכון במדעי הטבע, אך הוא בולט במיוחד במדעי החברה והרוח. תפקידה של הקהילה המדעית הוא לייצר ידע עבור החברה (Frascati, 2000). לידע שמייצרת קהילת המדענים חשיבות רבה, והוא משרת את החברה בשני מישורים עיקריים: כבני אנוש, הוא עוזר לנו לסדר את המגוון הכאוטי של התופעות המתרחשות בסביבה המקיפה אותנו, וכך הוא מאפשר לנו לפתח הבנה יחסית ברורה יותר של המציאות החברתית והפיזית בה אנו מתקיימים. למשל, הידיעה שכדור הארץ עגול היא בעלת השפעה חשובה על הדרך שבה אנו מבינים את עולמנו, וכיום היא חלק ברור ומובן מאליו מהאופן בו אנו תופסים את קיומנו כאנשים. אולם, חשוב לזכור כי אחרי הגילוי העובדתי, המעבר התפיסתי מ"עולם שטוח" ל"עולם עגול" מייצג תמורה מטלטלת באופן בו אנשים, בני הדור הרלוונטי, נדרשו לשנות את הבנת המציאות שלהם. המישור השני, הוא היכולת להסתמך על ידע מדעי-שיטתי לפיתוח אמצעים המאפשרים לשפר את שרידותה של האנושות ולתרום לאיכות החיים של אנשים. דוגמאות לחשיבותו של מישור זה

¹ דר' אורנה בלומן - הפקולטה למדעי הרווחה והבריאות, החוג לשירותי אנוש, אוניברסיטת חיפה
ornab@research.haifa.ac.il

מתחום המדעים המדויקים מוכרות וברורות, כמו למשל תרומתו של הידע המיוצר בביולוגיה לתחומים יישומיים כרפואה וחקלאות. אלא שפה ברצוני להזכיר, כי גם למדעי החברה והרוח היבטים המעצבים את תפיסת עולמנו: מבחינה היסטורית די להזכיר את האנציקלופדיסטים של עידן הנאורות שחשפו והציגו בפני הציבור ערכים כמו חופש ושוויון, ובכך השפיעו על אופייה וצורתה של המדינה המודרנית, שהיא ללא ספק שוויונית יותר מבעבר. כיום מרבים להישען על הידע המיוצר במדעי החברה והרוח בתחומים יישומיים כמו למשל, בחינוך, בייעוץ לסוגיו השונים, בתכנון מדיניות ופיתוח, ואף בעולם הבריאות והרפואה. זוהי הדרך הממוסדת בה הציבור הרחב נהנה מפירות העבודה של ייצור ידע בקהילה המדעית.

אם כן, אחת הדרכים העיקריות, המוכרת והחשובה ביותר, בה הקהילה המדעית חולקת את תוצרי עבודתה עם הציבור הרחב, באה לביטוי בעובדה שרוב מוסדות המחקר, האוניברסיטאות, מקיימים הוראה פעילה, ותמיכה בקהילות לומדים של סטודנטים היא מרכיב משמעותי בחייה של הקהילה המדעית. במסגרת זו, החוקרים משתפים את הלומדים-סטודנטים בתחומי דעת שונים של מחקר בסיסי ומחקר יישומי, ומציגים בפניהם את אבני היסוד ואת צורות החשיבה המקובלות בתחומים השונים. הם חושפים בפני הסטודנטים תוצאות של מחקרים, דנים איתם בממצאים ובמסקנות, מאמנים אותם בשיטתיות המאפיינת את ביצוע המחקר, מצביעים בפניהם על השלכות שונות של הממצאים, מעירים את תשומת ליבם למגבלות של הידע המיוצר, ומזמינים אותם לסייעור מוחות. הסטודנטים מתוודעים לעולם המדע, לומדים להתמצא ב"שפה המדעית" המקובלת ולהכיר את הבמות השונות בהן מתפרסמים פירותיה של העבודה המדעית. מיומנויות וכישורים אלה מקנים לסטודנטים אמצעים לנגישות לידע מדעי בתקופת לימודיהם, ומה שחשוב יותר, גם בשנים שאחריה. בצורה זו בוגרי אוניברסיטאות מצוידים בכלים אפקטיביים ללימוד עצמי, המאפשרים להם, אם ירצו, לקיים קשר ארוך טווח עם העבודה המדעית, ממצאיה ותוצאותיה. קשר כזה ישיר אותם במהלך חייהם המקצועיים, וכן לצרכים נוספים. בנוסף, חלק מהסטודנטים, על בסיס מצוינות, מוזמנים לקחת חלק במסע ארוך של חונכות מחקרית, שמטרתו לאפשר להם בעתיד להצטרף לקהילת המדענים יוצרי הידע.

כתבי עת מדעיים - המקום של פירות המחקר המדעי

בוגרי האוניברסיטאות, ורבים נוספים בציבור, יודעים כי הזירה העיקרית בה מוצגים תוצאותיה של העבודה המדעית, היא כתבי עת מדעיים. לזירה זו משמעות רבה לפעילות המדעית כולה, שכן זהו האתר שבו העבודה המדעית עוברת תהליכי הערכה ובדיקה קפדניים, וכן איכותה ואמינותה נבחנות. בתום תהליכים אלה מתפרסמים רק אותם מחקרים שעמדו בביקורת, כך שעצם הפרסום בכתב עת מדעי מציין כי המחקר ראוי ועומד באמות המידה המדעיות, ולמעשה מעניק למחקר תוקף מדעי. פרסום בכתבי עת מדעיים הוא תהליך בדיקת האיכות של העבודה המחקרית, ומכאן החשיבות הגדולה של זירה זו. ואכן, מקובל להעריך כי מאז הופעתם של כתבי העת המדעיים המודרניים ב-1665 (בצרפת), התפרסמו בהם למעלה מ-50 מיליון מאמרים (Jinba, 2010). פרסומים בכתבי עת מדעיים חשובים מאוד, כי הם מנגישים את העבודה המחקרית. נגישות זו קריטית בראש ובראשונה לחברים בקהילת המדענים, שכן היא מקדמת תקשורת בתוך קהילת המדענים המבוזרת, וכך מאפשרת להם לחצות פערים בין תחומי דעת שונים ולמתן את השפעתם של מכשולים גיאוגרפיים. לכאורה זירה זו זמינה גם לציבור הרחב, שכן כתבי עת מדעיים מונחים על מדפים בספריות, אקדמיות ואחרות, וכיום גם ניתן למצוא חלק מהפרסומים המדעיים במרשתת. יחד עם זאת נשאלת השאלה, האם סוג זה של נגישות הופך את תוצאות המחקרים נגישים לציבור הרחב? התשובה היא, כמובן, שלא.

בפועל, הזמינות של זירה חשובה זו לציבור הרחב חלקית בלבד. הספריות האקדמיות אינן בהכרח בהישג יד של רבים בגלל סיבות מוכרות, כמו מיקומן הפיזי, עלות הכניסה, אופן השימוש, האפשרות לקבל הדרכה וסיוע להתמצאות, היכולת להתעמק בחומר הקריאה במקום עצמו, וזמינות ברשת. מעבר לכך, העלות הכספית של עצם הגישה לכתבי עת אקדמיים (מודפסים ובמדיה האלקטרונית) גבוהה מאוד, עד כדי כך שגם ספריות אקדמיות טובות נאלצות להיות בררניות ולרכוש רק חלק מהם. נגזר מכך כי גם מדענים, מעצבי מדיניות ומקבלי החלטות הפועלים במוסדות מדעיים, בארגונים ממשלתיים, בארגונים פרטיים ובארגונים במגזר השלישי, בארצות עניות, אך גם במוסדות בארצות מפותחות המתקיימים במשטר כלכלי "רזה", מוגבלים בנגישות לפרסומים ולא מתאפשר להם להכיר את מכלול העבודה המדעית בתחומם. למרות שפרסום ברשת טומן בחובו הבטחה לשינוי המצב, שינוי כזה טרם התרחש ורק כ-10% מכתבי העת המדעיים מתירים נגישות חופשית ברשת לכלל הציבור (Laasko, Welling, Bukvova, Nyman, Bjork and Heendlund, 2011). כמו כן, בעשורים האחרונים, חוקרים מצויים תחת לחץ ממסדי-חברתי שמקורו בגישה כלכלית ניאאו-ליברלית, והם נדרשים לפרסם במהירות מחקרים רבים בכתבי עת יוקרתיים המדגישים רמה תיאורטית גבוהה. לחץ כזה מכוון את החוקרים לשיח מחקרי מצומצם (גם אם מעמיק) מול מספר קטן יחסית של עמיתים יודעי ח"ן, החולקים את העגה הייחודית המוכרת בתחום אקדמי צר. זהו לחץ המוביל להסתגרות של מדענים בתתי-תחומים שונים בתוך הקהילה המדעית עצמה, ובוודאי שהוא תורם להגדלת המרחק, ואף לזרות, בין הקהילה המדעית כולה לציבור המדעית (Blaufuss, 2007). למרות לחצים אלה והשפעתם על התפתחות המחקר ועל האופן בו מתנהלת הקהילה המדעית, רבים בקהילה המדעית מודעים לכך שהם שליחי ציבור הניזונים ממשאבי החברה וממלאים תפקיד חברתי. תפקיד זה מצדיק את התמיכה הציבורית בעבודתם, שמטרתה לייצר ידע למען החברה. לכן רבים מהחוקרים מאמינים שיש להם מחויבות אתית כלפי החברה, ולבד מעיסוקם המרכזי בייצור הידע ומעורבותם הפעילה בהוראה, עליהם גם "להשיב לחברה" בה הם פועלים, להשתדל כמיטב היכולת להעמיד לרשות האנשים את הידע שייצרו ולהפיץ את ממצאי מחקרם.

סוגיית "הנמען החברתי"

עולה אם כן, כי שני מכשולים עיקריים ניצבים בקשר שבין קהילת המדע לחברה, הכספי והתקשורתי. אחת השאלות החשובות ביותר בהקשר זה, היא מיהו ה"נמען החברתי", זה שמחוץ לקהילת המדענים ושאליו יש לכוון את פרסום התוצרים של העבודה המדעית. הזכרתי קודם את הנמענים העיקריים המוכרים, הסטודנטים, בעלי התפקידים במוסדות השלטון, מעצבי מדיניות ומקבלי החלטות, שהשכלה אקדמית היא חלק משמעותי מכישוריהם המקצועיים. את רובם ניתן לראות כעין "מתווכי ידע" המשתמשים בידע המחקרי הנגיש להם בגין השכלתם לטובת כלל הציבור. אולם עם הזמן וההתרחקות מתקופת האוניברסיטה, כישורי הנגישות לתוצרי העבודה המדעית שקבוצה מקצועית זו רכשה בזמן הלימודים "מתכרסמת". מחסור במשאבי זמן והיעדרה של התמיכה שמספקת שהות לימודית בסביבה אקדמית, שוחקים באופן טבעי את היכולת להתמודד עם שפע החומר המחקרי ועם השפה המדעית. ברור אם כן, שראוי לשפר את הנגישות של קבוצה זו לחידושי המחקר, במקביל לריענון ולחיזוק של מיומנויות וכישורים אקדמיים שנרכשו בתחילת החיים המקצועיים, ובהרבה מקרים אף לפנייהם. בדרך כלל, קבוצה זו של "מתווכי ידע" משתתפת בהשתלמויות שונות וחשופה יותר מאחרים לעדכונים של ידע וכישורים.

בעשורים האחרונים התעוררה בקרב החוקרים, במיוחד אלה הנשענים גם על שיטות מחקר איכותניות, מודעות לקבוצה חברתית נוספת שראוי לאפשר לה נגישות לממצאי המחקר, קבוצת הנחקרים. בבסיס של תפיסה זו, שניתן לכוונתה מחקר משותף, שלוש הסכמות רחבות: הראשונה מכירה בכך שלאנשים

מטבע בריאתם יש ידע ויכולות מנטליות, לוגיות ואינטואיטיביות, לנתח ולהבין את מצבם. השנייה, שמצבים והקשרי חיים שונים מעצבים את הידע והתובנות של אנשים. ההסכמה השלישית היא כי ידע, כולל ידע מדעי, מיוצר ומאורגן דרך יחסים חברתיים בין אנשים (Fine et al., 2003). מאלה עולה כי התשובה לשאלה, האם חוקר יכול להפוך ידע אנושי המצוי בידי אנשים "רגילים" לידע שיטתי-מדעי ללא שיתוף פעולה מצד האנשים-נחקרים, היא כמובן שלילית. וכן, התשובה לשאלה מדוע אנשים-נחקרים חולקים את הידע שלהם עם חוקרים היא, שחוקרים ונחקרים מפתחים ביניהם מערכת יחסים חברתיים, שבמסגרתה נחקרים מעבירים את הידע שלהם לחוקרים. המסקנה אליה מובילה תפיסה זו היא, שמחקר (בעיקר חברתי, אבל לא רק) הוא מיזם שיתופי בין צדדים שווים בחשיבותם. משמעות הדבר, כי על החוקרים והנחקרים לחלוק כוח, משאבים, זכויות, ממצאים וידע בכל שלבי המחקר, גם בשלבים המתייחסים להגדרת מטרות המחקר, תכנון המחקר, הכלים הראויים לביצועו, הדרך להצגת הממצאים ואופן ניתוחם, האמצעים להצגת המחקר (כולו) ופרסומו, וכיצד ראוי להשתמש בממצאי המחקר ובידע שהוא חשף (Israel, Schulz, Parker & Becker, 1998). מחקר משתף מצוי בבסיסם של מחקרים מסוג *מחקר פעולה* (או מחקר קהילה משתף), המבוסס על האמונה שהנחקרים מעוניינים בתוצאות ובידע המחקריים כדי לפעול למען עצמם ולקדם מטרות מסוימות בעולם המעשה. בהתחשב בכך, ניתן להצביע על שני מניעים למחקר משתף: המניע המדעי-מסורתי של הרחבה ופיתוח שיטתיים של הידע האנושי, גם למטרות יישומיות ומניע נוסף, שהוא קידום צדק חברתי ותמיכה בהוגנות כלפי כל האנשים והקבוצות בחברה (Farrington and Bebbington, 1993). מחקר משתף מאופיין בכך שידע מדעי-שיטתי מיוצר מתוך הדדיות מעגלית בין הנחקרים לחוקרים: הוא מבוסס על ידע "מקומי" של התנסות אותנטית, מכבד את תרומת הנחקרים לידע המדעי, ומדגיש את הצרכים וההעדפות של הנחקרים (ו/או הקהילה שהם מייצגים), כולל קידום פעולה לטובתם בעולם המעשה (Akuba, 1992; Israel, Schulz, Parker, Becker, 1998; Allen & Guzman, 2008; Tumwine, 1989).

יחסי כוח במחקר

בשלב זה ראוי להבהיר שתי נקודות, היחס לשיטות המחקר והיחס לכוח במחקר. פעמים רבות מחקר משתף נמצא בליבה של המחלוקת בין מחקר איכותני לכמותני, והוא נתפס כמבוסס רק על מחקר איכותני הנחשב כמחקר "רך" (Hammersley, 1992). במציאות המחקרית, הבחירה בשיטות מחקר נובעת מגישתם של החוקרים. הם יכולים להשתמש בשיטות כמותניות ו/או איכותניות כדי לקדם את המחקר שלהם בדרך הנראית בעיניהם ראויה, והם יכולים לבצע מחקר משתף המשלב שיטות כמותניות עם שיטות איכותניות. אולם הבעייתיות העיקרית בעיסוק במחקר משתף דרך המחלוקת כמותני-איכותני, היא בהסתת הדיון מסוגיית יחסי הכוח במחקר (Cornwall Guijt and Wellbourn, 1993; Mergler, 1987). ההכרה כי ייצור ידע הוא תהליך המתבצע במערך יחסי כוח, מייחדת את המחקר המשתף ומבדלת אותו מגישות מחקריות אחרות. על השאיפה לקיים מרחק בין החוקר לנושאי המחקר ועל (אי)-אובייקטיביות במחקר נכתב רבות (Bryman, 1998). במרחק הזה, ובעיקר בטענה שהוא מאפשר אובייקטיביות ונייטרליות, טמון כוח רב המעניק לחוקר את עמדת הסמכות של בעל הידע.

כיצד באים לביטוי יחסי כוח בין החוקר לנושאי ומושאי המחקר בשלבים השונים של העבודה המחקרית? בראש ובראשונה, אלה ניכרים בשאלת המחקר. החוקר הוא זה המעלה את שאלת המחקר, שהיא הקטר המוביל את המחקר והיא מכתיבה את אופן הקצאת המשאבים במהלך הפעילות המחקרית. שאלת המחקר נבחרת, מוגדרת ומנוסחת לפי צורכי החוקר והבנתו, וזאת ביחס לאוכלוסייה מסוימת עליה החליט החוקר מתוך התבוננות חיצונית. היא איננה משקפת בהכרח את צורכי הנחקרים וקהילתם.

בהמשך, החוקר מחליט על האסטרטגיה המחקרית והמרכיבים שבעזרתם תתקבל התשובה: כיצד לדגום את האוכלוסייה הנחקרת, מי יהיו האינפורמנטים והנחקרים, איזה סוג של נתונים לאסוף ואיזה סוג לא לאסוף, כיצד למיין את הנתונים שנאספו ולהציגם וכיצד לפרשם. גם אם התייעץ עם אחרים - חוקרים, מובילים בקהילה והנחקרים עצמם, בסופו של דבר הוא בעל הסמכות לגבי כל ההחלטות המתקבלות בתהליך, ובמעמדו כיוצר ידע הוא מעצב את היחס אל הנחקרים ואל הקהילה שהם מייצגים בעולם המחקר, אך גם מעבר לו, בעולם המעשה ובסביבה החברתית-תרבותית. לעומת זאת, מחקר משתף נותן תשומת לב רבה לסוגייה מי מעצב את שאלת המחקר ומי הנמען של ממצאי המחקר. הוא מעלה שאלות מחקר שמטרתן לשרת את אוכלוסיית המחקר ולהצביע על פעולות שעשויות לתת מענה לצורכיה. הוא מכבד את יכולותיהם של נחקרים "פשוטים" ופחות מתוחכמים לתאר ולהסביר את חייהם ואת התופעה הנחקרת כחלק מקיומם, ומכיר בתלות שלו, כחוקר, בידע המקומי שיעבירו לו הנחקרים. הוא ער לפגיעותם של הנחקרים מול גופים ומוסדות בעלי כוח, וגם מול סמכותו שלו כחוקר המייצר ידע אודותם. הוא שואף להתייחס לנחקרים ולאוכלוסייה אותה הם מייצגים בהגינות, לפתח מרחב בו יוכלו להשמיע את קולם האותנטי, לאפשר להם להגדיר את צורכיהם ולגבש המלצות לפעולה ביחד איתם. בתפיסה זו החוקר חולק את כוחו ואת סמכותו עם הנחקרים ומבצע את המחקר כתהליך שיתופי ומעצים, המכבד את הידע המקומי שלהם ותובנותיהם (Cornwall, Guijt and Wellbourn, 1993; Rachman and Fals-). (Borda, 1991; Rifkin, 1990).

באופן תיאורטי, ניתן למיין מחקרים משתפים על פני רצף המעריך את מידת השיתוף של הנחקרים וקהילתם (Biggs, 1989). בקצה אחד נמצאת הצורה הנפוצה ביותר של שיתוף "חוזי", לפיו נחקרים מתחייבים להשתתף במחקר מסוים שמבצע חוקר ולהעביר לו את המידע. במצב כזה נשמרים יחסי הכוח המסורתיים בין החוקר לנחקרים ולקהילתם. סמוך לו, במרכז הרצף, נמצא שיתוף "ייעוצי" שחוקרים נסמכים עליו לעתים רחוקות. בדפוס זה החוקר מבקש את עצתם וחוות דעתם של חלק מהנחקרים לפני איסוף הנתונים, בדרך כלל במטרה לשפר את נגישותו אל התופעה בקהילה ואל הנחקרים. בהמשך הרצף נמצא שיתוף "מחבר" (Collaborative), לפיו נחקרים מתבקשים להביע את דעתם על המחקר בשלב התכנון, בעת ההתארגנות ולפני תחילת העבודה האמפירית, מצב האופייני למחקר פעולה משתף. בקצה הרצף מצוי דפוס נדיר מאוד של שיתוף "עמיתי" (Collegiate), שבו החוקרים ואנשי הקהילה הנחקרים מכירים בכישוריהם ויכולותיהם כמשלימים, בתהליך מחקרי של למידה הדדית כאשר לנחקרים ולאנשי הקהילה, ממש כמו לחוקר, שליטה על התהליך ועל הצגת המחקר. (מעבר לאופי ולאיכות השיתוף, מרכיב ממיין נוסף שלא ניתן להתעלם מחשיבותו, הוא מספר המשתתפים, רבים או מעטים; Farrington and Bebbington, 1993). מבין היתרונות של מחקר משתף, במיוחד בשלושת הדפוסים האחרונים, ראוי לציין בעיקר את תרומתו להבנת המציאות של אוכלוסיות מוחלשות בגלל יחסי כוח מקפחים מכל סוג שהוא. בהיותן "אחרות", קבוצות אלה פחות מוכרות ונגישות, והסכנה של תיאור לקוי, הבנה שגויה ושיפוט הגמוני של מציאות החיים והצרכים שלהן, גדולה. בעולם המעשה, היכולת לגזור המלצות אפקטיביות לפעולה מוצלחת היא קריטית. ואכן ערכו של מחקר משתף בדפוסים אלה בהם מרכיב הלימוד ההדדי משמעותי, בולט ככלי ניהול חיוני, במיוחד בתחומים של תכנון שירותים ואופן הפעלתם, קידום בריאות, פיתוח קהילתי לאוכלוסיות חלשות, סיוע למהגרים, וגם עבור קבוצות חזקות הנוטות להסתגרות, שיקום שכונות עירוניות "קשות" ופיתוח אזורים כפריים, וזאת הן בעולם המפותח והן בעולם המתפתח (Cornwall and Jewke, 1995).

המציאות, כמובן, מורכבת יותר ממיון כזה או אחר. מבלי להטיל ספק באתיקה וביושרה של חוקרים מהקהילה המדעית, חשוב לזכור כי עולמם המקצועי, כוונותיהם המורכבות, נכונותם המוגבלת לחלוק

את השליטה על המחקר ויכולתם המצומצמת להשפיע על עיצוב המציאות של הנחקרים וקהילתם, אינם בהכרח ברורים לנחקרים. אולם בעוד קהילת החוקרים היא יחסית מוגדרת וברורה, במציאות קשה לזהות ולהגדיר את מגוון השיוכים החברתיים של הנחקרים, את האינטרסים שלהם ואת הגבולות של הקהילה שהם מייצגים, שכן ברור שאלה אינם עשויים מקשה אחת. פעמים רבות נחקרים משתתפים במחקר ברצון, גם אם ממניעים שונים, אך הם חלוקים בדעותיהם, מייצגים פוליטיקה פנימית, מייצגים קו שבר בתוך הקהילה, משתייכים לקבוצה מוחלשת בתוכה, וכמובן יש ביניהם גם כאלה שכלל אינם מעוניינים בנושא המחקר ואדישים לממצאיו ולהשלכותיו (Cornwall and Jewke, 1995). בהקשר של שיתוף, יש להבחין בין שיתוף לבין מעורבות, ולקחת בחשבון את הפרקטיקה של התמדה במעורבות מצד הנחקרים והאינפורמנטים. מעבר לכך, קיימת סכנה שלמחקר תהיינה השפעות שליליות על הנחקרים וקהילתם הן בשלבים של תהליכי התכנון והביצוע, והן לממצאים, לניתוח, לצורת ההצגה, להמלצות למדיניות, וגם לאופן בו מעצבי מדיניות ומבצעים ישתמשו במחקר. אם כן, שאלת השיתוף, במיוחד לאחר שעבודת השטח הסתיימה, היא רבת רבדים. בין השאר, כיוון שלחוקר עצמו סדר עדיפויות מורכב, ובמקביל לכך לא תמיד ברור מיהם הנמענים אליהם ראוי לפנות, את מי מבין מגוון הדמויות של המשתתפים והשותפים, הממשיים והפוטנציאליים, ישאף לשתף. המבוכה גדולה במיוחד, כאשר מדובר בנחקרים ובקהילה מוחלשים, והיא אף גוברת במקרים בהם המרחק הגיאוגרפי בין מיקום מושבו הקבוע של החוקר למיקום מושבם של הנחקרים וקהילתם רב (כמו למשל, בתוכניות פיתוח לעמים ילידים; Hondagneu-Sotelo, 1993).

להשיב לחברה

אחת הדרכים העיקריות של חוקרים להתגבר על פערים מסוג זה, טמונה ברעיון של חוקר "מחזיר" או "משיב" טובה תחת טובה לחברה (giving back / return knowledge). רעיון זה מגלם מאמץ לפעולה אתית, בשאיפה לתרום לעיצוב חברה "טובה יותר" על ידי קידום צדק חברתי והוגנות וכביטוי של הערכה לחברה על תמיכתה במחקר ובחוקר, אך תוך צמצום תלותו של החוקר בשיתוף פעולה מצד הנחקרים, הקהילה ובעלי תפקידים. במילים אחרות, יש פה ניסיון לגשר בין שאיפה ערכית מופשטת למעשיות של ביצוע מחקר המגביל את שיתוף הנחקרים ומפחית את תלותו של החוקר בהם. שני נתיבים אפשריים לפעולה של הכרת תודה, הראשון הוא מחקר מסוגר והשני הוא פעולה הקשרית-קונטקסטואלית. במחקר מסוגר החוקר נותן ביטוי לשאיפתו לצדק חברתי כציר מרכזי של עבודתו. הוא יכול, אך אינו בהכרח חולק את כוחו עם הנחקרים וקהילתם, ואינו בהכרח מעצב את מטרת המחקר כדי להניע פעולה מעצימה של אנשי הקהילה. החוקר שומר על סמכותו כמומחה, ומשתמש בכוחו זה ובמעמדו כבעל היכרות אינטימית עם הנחקרים ועולמם בהתדיינות עם נציגים של המבנים החברתיים והמוסדות הקיימים, שהם בעלי סמכות וכוח, תוך שהוא לוקח על עצמו את המשימה לנסות ולהניע פעילות ממוסדת שתייצר שינוי לטובת הקהילה (Gilbert, 1997; Haviland et al., 2008). נתיב נוסף הוא, פעילות קונטקסטואלית של החוקר, המעוגנת בהיכרות עם ההקשרים של מציאות החיים של הנחקרים בקהילתם, ושל הקהילה במכלול החברתי-פוליטי הרחב יותר. כדי להמחיש את האופן בו הערך המופשט של השבת טובה מתורגם לפרקטיקה, בעיקר בנתיב השני, חוקרים נוהגים לתאר את התנסותם וכיצד הצליחו (או לא) לפעול באופן "משיב" לקהילה. אדגים את הנושא באופן עקרוני, ואחר כך אתיחס לתחום הארגוני-ניהולי.

ראשית, חשוב להבין שפעילות בהקשר החברתי-פוליטי *הרחב* לתמיכה ולקידום הקהילה, היא הלכה למעשה פעולת סינגור הנסמכת על מומחיותו של החוקר ונגזרת מתוך המחקר, גם אם המחקר עצמו אינו מחקר סינגור. דוגמאות לפעילויות סינגור עצמאיות של החוקר, הן חיבור מסמך מיוחד ובו המלצות,

הכנת דוחות התקדמות והפצתם בין העוסקים במתן שירותים לאוכלוסייה, כתיבת תקציר מנהלים עבור הממונים על פיתוח שירותים כאלה בגופים ממשלתיים, בשלטון המקומי, במוסדות לא-ממשלתיים ובארגונים ללא כוונת רווח, וכן מתן הרצאות וארגון סדנאות המיועדות למקבלי החלטות ולמעצבי מדיניות. גם תקשורת המונים היא זירת פעולה דרכה ניתן להפיץ ידע מחקרי. הענקת ראיונות לעיתונות כתובה, משודרת ומצולמת והשתתפות בסוגים שונים של תוכניות במדיה, מאפשרות לחוקר לסגור על הנחקרים ועל קהילתם מול כלל הציבור, מתוך הבנה שהד ציבורי רחב משפיע גם על מקבלי החלטות מקצועיים ופוליטיים. בנוסף, החוקר יכול לקיים פעילויות המיועדות כלפי פנים, לאנשי הקהילה. בין אלה ניתן למנות כתיבת מסמכים וניירות עמדה, הרצאות וסדנאות לדמויות מובילות, כמו גם הכנת הרצאות וסדנאות למבוגרים במרכזים קהילתיים, ארגון פעילות לימודית לצעירים ואף לילדים בבתי ספר, וכן ייזום פעילות ייחודית לקבוצות מוחלשות מעוז הקהילה, שלרוב גם היא מוחלשת, כמו למשל למוגבלים, לבני מעמד נמוך, או לאנשים מקבוצת מיעוט. בנוסף, חוקר יכול לקיים שיחות אישיות עם מנהיגים ולארגן דיונים עם קבוצות של אנשים "רגילים" בני הקהילה. בצורה כזו הידע המקומי שעליו נשען החוקר ואותו עיבד לכדי ידע מחקרי, מוחזר לקהילה תוך ניסיון להטמיע אותו בידע המקומי ולהעשיר את חברי הקהילה (Perrault, 2013).

בעולם הארגוני-ניהולי ניתן למצוא התייחסויות למחקר משתף, ובעיקר למחקר פעולה משתף שבו הסוגייה הזוכה למירב תשומת הלב היא הפעולה. פעולה היא מאפיין בסיסי של מחקר ארגוני, שמטרתו היא יצירת שינוי בעזרת סדרת המלצות המכוונות פעולה בארגון. פעמים רבות הדגש הוא על פעולת התערבות שמטרתה גם לקדם ידע אודות ארגונים (Huxham and Vangen, 2003). בעולם הארגוני-ניהולי מחקר פעולה משתף איננו מחזיק באידיאולוגיה חיצונית מסוימת, וכמעט תמיד הוא מקבל על עצמו את האידיאולוגיה הניהולית המתקיימת במקום אותו הוא חוקר. רק במקרים בודדים ומוגדרים היטב התערבות למטרת שינוי אידיאולוגי כזה נכללת במטרות המחקר (Elden and Chisholm, 1993). כמו כן, בגלל שהאתר בו מתבצע המחקר הוא ארגון עבודה, שמטבע הדברים תמיד תתקיים בו הירארכיה מסוימת, שיתוף מלא וחלוקת כוח ומשאבים עם הנחקרים, שבדרך כלל הם עובדים, אינם תנאי בסיסי לביצוע המחקר, אם כי הם יכולים להתקיים. לכן, בעולם זה חשיבותה של האבחנה בין התערבות שיוזם החוקר לבין התערבות הנובעת מהצורך של הנחקרים ומזמיני המחקר (מנהלים ו/או עובדים), אינה בהכרח רלוונטית לעצם ביצוע המחקר (Schein, 1995, p. 19). התערבות בארגונים היא מהות עבודת הייעוץ, ויש לה חשיבות אמיתית לאנשי המעשה בשדה. מחקר משתף בארגונים מדגיש את חשיבותו של הניסיון של הנחקרים, את חקירת התופעה בהקשרים הטבעיים בהם היא מופיעה, מעלה לפני השטח את השקפתם של הנחקרים, מצביע על הדילמות שבפניהן הם ניצבים, מגלה מהן הפעולות בהן הם נוקטים כדי להתמודד עם בעיות ומה בעיניהם נחשב פתרון טוב.

במקביל להדגשת הפעולה, אין להתעלם מכך שבעולם זה התערבות יכולה לשמש גם כלי מחקרי בידי חוקר הבוחן את השפעתה של ההתערבות, ואז היא הופכת לאמצעי לפיתוח ידע ולהעשרה תיאורטית. במחקר הארגוני-ניהולי נראית לאחרונה נטייה לבחון את היתרונות של מחקר איכותני, הוא יכול לשמש כלי מצוין לבחינת תגובות של נחקרים לקראת או בעקבות התערבות. תגובות כאלה טומנות אפשרויות לתובנות תיאורטיות, בגלל שהן מעלות היבטים בלתי צפויים ומרחיבות את טווח ההשפעה של התופעה הנחקרת ואת עומק ההשפעה של ההתערבות. לכן, מחקר מסוג זה מגלם פוטנציאל לפיתוח תיאוריה שבתורה תהיה רלוונטית להתערבויות נוספות, כך שבעתיד יהיה ניתן ליישמה ביותר מארגון אחד. הסכנה במכוונות תיאורטית קשורה להתנהלות החוקר, שייתכן ומתוך רצונו לקדם ידע בעל משמעות תיאורטית רחבה הוא עלול להמעיט בחשיבותו של ההקשר-הקונטקסט הטיפוסי לאתר בו מתבצע המחקר, לסביבה

בה פועל הארגון הנחקר ולמאפיינים המעצבים את מציאות החיים של עובדיו ומנהליו. ניתן אם כן לראות שבעולם זה ידע התערבותי וידע תיאורטי נמצאים בקצותיו של רצף, והתחום המחקרי כולו מתאפיין במאמץ מתמיד לגשר ולחבר ביניהם (Yin, 1994). במאמץ זה יש חשיבות גדולה לשפה.

שתי דוגמאות ממחישות את הבעייתיות האופיינית להתנהלות בהיבט הבין-ארגוני ובהיבט של האינדיבידואל. בהיבט הראשון, מחקר "מחבר" (collaborative) בין מספר ארגונים מחייב אותם לשיתוף במשאבי מחקר, בידע ובכוח. מנקודת המבט של הנציגים הישירים ושל בעלי תפקידים בתוך כל אחד מהארגונים, שיתוף כזה דורש מאמצים גדולים, שכן פעמים רבות הוא מייצג מטרה שמעבר לארגון עצמו, נתפס כפוגע בארגון יותר משהוא מסייע לו, וגורם לאנשים לחוש שהם מתבקשים לפעול בניגוד לנטיות השייכות והמחויבות הטבעיות שלהם. לכן חיוני שכבר בעת יצירת המערך המחבר כל המעורבים יהיו מודעים לעניין זה, יבינו את התהליך כולו ויכירו בכך שתהליך כזה מטבעו מאופיין במורכבות גדולה, בערפול ובדינמיקה בלתי-אחידה ביחס לאינטנסיביות ולמידת המחויבות של השותפים הארגוניים והאינדיבידואליים. כל אלה יוצרים פערים ניכרים בין כל המשתתפים, ובמיוחד בין משתתפים הבאים מעולם המחקר למשתתפים המגיעים מעולם המעשה, והופכים מחקר בין-ארגוני לכזה הכרוך בקשיים רבים ותלוי ברצון טוב ובנכונות לשיתוף מצד כל המשתתפים (Huxham and Vangen, 2000). ברמת האינדיבידואל, ג'ק וויטהד אבי הרעיון שאנשים יכולים לפתח חשיבה תיאורטית אישית, משלהם, על המציאות ובעזרתה ללמד את עצמם (Living Educational Theory), מציין כי כדי להשתפר ולשפר את ביצועיהם האישיים, מנהלים חייבים להיות חוקרים של הארגונים עליהם הם אחראים. חלק מהותי ומרכזי בעבודתם של מנהלים הוא טיפול בכשלים קיימים וכאלה האורבים מעבר לפינה, זיהוי אפשרויות לשיפור, ולכן גם מכוונות לשינויים נדרשים. כדי שיהיו מסוגלים לעשות זאת בצורה הטובה ביותר, מנהלים חייבים להשיג שיתוף פעולה של אחרים ולייצר אפשרויות לעבודה משותפת עם אנשים נוספים בארגון ומחוץ לו. וויטהד סוקר את ההתפתחות הקריירה הניהולית שלו מתוך התובנה שלביוגרפיות של מנהלים יש חשיבות גדולה עבור מנהלים אחרים, והן מהוות עבורם מקור ללימוד עצמי ולהעצמה. לכן, כאשר מנהלים מאמצים תפיסה מקצועית-מחקרית כדי לתאר ולנתח את ניסיונם הניהולי ומפרסמים את הביוגרפיה שלהם כנרטיב חונך ומקנה דעת, הם מעמידים את הידע שלהם לרשות אחרים ותורמים לקהילה המקצועית שהם חלק ממנה. המשמעות של פעולה כזו היא שיתוף משאבים (Whitehead, 1994).

* * *

מקרים אלה ואחרים מראים כיצד עבודות מחקר יכולות לקבל פרשנויות ומשמעויות שונות בזירות שונות. חלק ניכר מהפערים שנגעתי בהם כאן, נובעים מהמכשול התקשורתי שהוא אחד מהאתגרים הגדולים הניצבים בפני מדענים שרוצים להכיר תודה ו"להשיב" לחברה. הניסיון להעביר ידע מדעי מהזירה האקדמית אל הזירה הציבורית הרחבה, מהווה משימה המוכרת פעמים רבות מהעיסוק במדע פופולרי ("סבתא שלי תבין את זה?"; Ranger and Bultitude, 2014). מעבר לדרישה המובנת מאליה לידע אקדמי, משימה זו מהווה עולם בפני עצמו, שכן העיסוק בהעברה כזו של ידע דורש מיומנויות תקשורתיות של "תרגום", שאינן בהכרח חלק מארגו הכלים של החוקר הטיפוסי. בהקשר שלנו פה, השימוש בשפה ובמושגים הוא אתגר מרכזי. שפה מובנת היא חיונית לתקשורת ברורה, וכאשר עליה ל"תרגום" חומר מקצועי בצורה המגשרת על פערים בין מוסדות ותרבויות שונים, חשיבותה עולה. נחיצותה של שפה אחת כדי לקיים תקשורת טובה בין אנשי מדע מארצות ומתרבויות שונות, היא תנאי מובן מאליו לפעילות מחקרית מוצלחת של קהילת המדענים כקהילה גלובלית, וכיום אין עוררין על כך

שאנגלית היא שפת המדע. כתוצאה מכך, פעמים רבות מכשול השפה מהווה חסם להנגשה של פירות העבודה המדעית לחלק גדול מאוד מהציבור, בארצות ובתרבויות בהן אנגלית אינה השפה המדוברת.

אם כן, ברצוני לחזור על דבריי מפתחת המאמר, ולהביע פעם נוספת הערכה עמוקה למעשה של הקמת כתב עת זה. כתב עת מדעי בשפה המקומית המוכרת לציבור הרחב, הוא ללא ספק פעולה מנגישה ושיתוף בידע שמייצרים חוקרים. בהמשך, מודעות לשימוש במושגים המדעיים בצורה בהירה ומתן תשומת לב לאופן ההצגה של ה"סיפור" המחקרי המסוים, מזמינים את הציבור הרחב, על רבדיו השונים, להכיר את הממצאים וההשלכות של העבודה המדעית שחלק מהם, בעיקר במדעי החברה, נוגעים לו ישירות. יתירה מכך, מעבר לעצם המפגש בין קהילת המדענים לציבור, מדובר בתהליך חברתי המאפשר לציבור לזנוח את הפסיביות המאפיינת את יחסו לעולם המדע, ולפתח מעורבות גבוהה המעוגנת בהיכרות עם פירות העבודה המדעית. האפשרות למעורבות אינה מוגבלת לעניין ולריגוש שמעורר הסיפור אותו מביא המדען, כיוון שגלום בתהליך חברתי זה ביטוי למימושה של תפיסה דמוקרטית המתירה לציבור להתוודע לתוצאות של הקצאת המשאבים החברתיים (Perrault, 2013). זוהי פעולה המזמינה את הציבור כולו, כולל "מתוככי ידע", סטודנטים והדיוטות, ללמוד ולהכיר את העבודה המדעית כחלק מתפיסת עולם רחבה, שמטרתה גם לחזק את החברה כפתוחה וכמאפשרת זרימה חופשית ומעגלית של דעות ורעיונות מהאקדמיה לציבור הרחב וחזרה.

מקורות

- Akua, A.I. 1992. Malaria: Ethnomedical Perceptions and Practice in an Adangbe Farming Community and Implications for Control. *Social Science and Medicine*, 35, 131-137.
- Biggs, S. 1989. *Resource-poor Farmer Participation in Research: A Synthesis of experiences from nine national Agricultural Research Systems*. The Hague: International Service for National Agricultural Research, Comparative Study No.3
- Blaufuss, K. 2007. De-linking text from fieldwork: Exploring Power Imbalances in the Narrative. *Narrative Inquiry*, 17, 13-26.
- Bryman, A. 1998. *Quantity and Quality in Social Research*. Routledge
- Cornwall, A. and Jewke, R. 1995. What is Participatory Research. *Social Science and Medicine*. 41, 1667-1676.
- Cornwall, A. Guijt, I. and Wellbourn, A. 1993. *Acknowledging Process: Challenges for Agricultural Research and Extension Methodology*. Brighton: Institute for Development Studies, Discussion Paper 333.
- Elden, M., & Chisholm, R. (1993). Emerging varieties of action research: Introduction to the special issue. *Human Relations*, 46(2), 121-142.

- Farrington, J.A. and Bebbington, A. (with K.Wellard, and D.J.Lewis,) 1993. *Reluctant Partners? Non-governmental Organizations, the State and Sustainable Agricultural Development*. London: Routledge.
- Frascati M. 2000. *Proposed standard practice for surveys on research and experimental development*, 6th edition. Retrieved from www.oecd.org/sti/frascatimanual.
- Fine, M., Torre, M.E., Boudin, K., Bowen, I., Clark, J., Hylton, D., Martinez, M., Roberts, R.A., Smart, P., and Upegui, D. 2003. Participatory Action Research: From within and Beyond Prison Bars. In P.M. Camic, J.E. Rohodes, and L.Yardley (Eds.) *Qualitative Research in Psychology: Expanding Perspective in Methodology and Design* (pp.173-199). Washington D.C.: American Psychology Association.
- Gilbert, N. 1997. Advocacy Research and Social Policy. *Crime and Justice*, 22 101-148.
- Hammersley, M. 1992. *What's Wrong with Ethnography?* London: Routledge.
- Haviland, M. Frrye V. and Rajah, V. 2008. Harnessing the Power of Advocacy Research Collaborations: Lessons from the Field. *Feminist Criminology*, 3, 247-275.
- Hondagneu-Sotelo, P. 1993. Why Advocacy Research? Reflections of Research and Activism with Immigrants Women. *The American Sociologist*, 24, 56-68.
- Huxham, C.,&Vangen, S. 2000. Ambiguity, complexity and dynamics in the membership of collaboration. *Human Relations*, 53(6), 771-806.
- Huxham, C. and Vangen, S. 2003 Researching Organizational Practice Through Action Research: Case Studies and Design Choices. *Organizational Research Methods*. 6, 383-403.
- Israel, B.A., Schulz, A.J., Parker, E.A., & Becker, A.B. 1998. Review of community-based research: Assessing partnership approaches to improve public health. *Annual Review of Public Health*, 19, 173-202.
- Israel, B.A., Schulz, A.J., Parker, E.A., Becker, A.B., Allen, A., & Guzman, J.R. 2008. Critical issues in developing and following CBPR Principles. In M. Minkler & N. Wallerstein (Eds.), *Community-based participatory research for health: From process to outcomes* (2nd ed., pp. 47-66). San Francisco: Jossey-Bass.
- Jinha, A. 2010. Article 50 million: Anestimate of the number of scholarly articles in existence. *Learned Publishing*, 23. 258—263.

- Laasko, M. Welling, P. Bukvova, H. Nyman, L. Björk, B.C. and Heendlund, T. 2011. The development of open access journal publishing from 1993 to 2009. *PLoS ONE* 6: (e20961.doi:10.1371/journal.pone0020961)
- Mergler, D. 1987. Worker Participation in Occupational Health Research: Theory and Practice. *International Journal of Health Service*, 17, 151.
- Perrault, Tinker, Sarah. 2013. *Communicating Popular Science: From Deficit to Democracy*. Houndmills Hampshire, UK: Palgrave MacMillan
- Rachman, M.A. and Fals-Borda, O. 1991. A Self-Review of PAR. In *Action and Knowledge: Breaking the Monopoly with Participatory Action Research*. London: Intermediate Technology Publications.
- Ranger, M. and Bultitude, K. 2014. Would my grandmother understand this? The challenges and communication strategies of the most popular science bloggers. In Anne Grand (Ed.), *UWE Science Communication Postgraduate Papers* (Vol.2, pp.36-43). Bristol, UK: University of the West of England
- Rifkin, S.B. 1990. *Community Participation in MCH/FP Programs: An Analysis based on Case Study Material*. Geneva: World Health Organization
- Schein, E. (1995). Process consultation, action research and clinical inquiry: Are they the same? *Journal of Managerial Psychology*, 10(6), 14-19.
- Tumwine, J. K. 1989. Community Participation as Myth or Reality: A Personal experience from Zimbabwe. *Health and Political Planning*, 4, 157.
- Yin, R. 1994. *Case study research: Design and methods* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Whitehead, J. 1994. How do I improve the Quality of my management? A participatory Action Research. *Management Learning*, 25, 137-153.